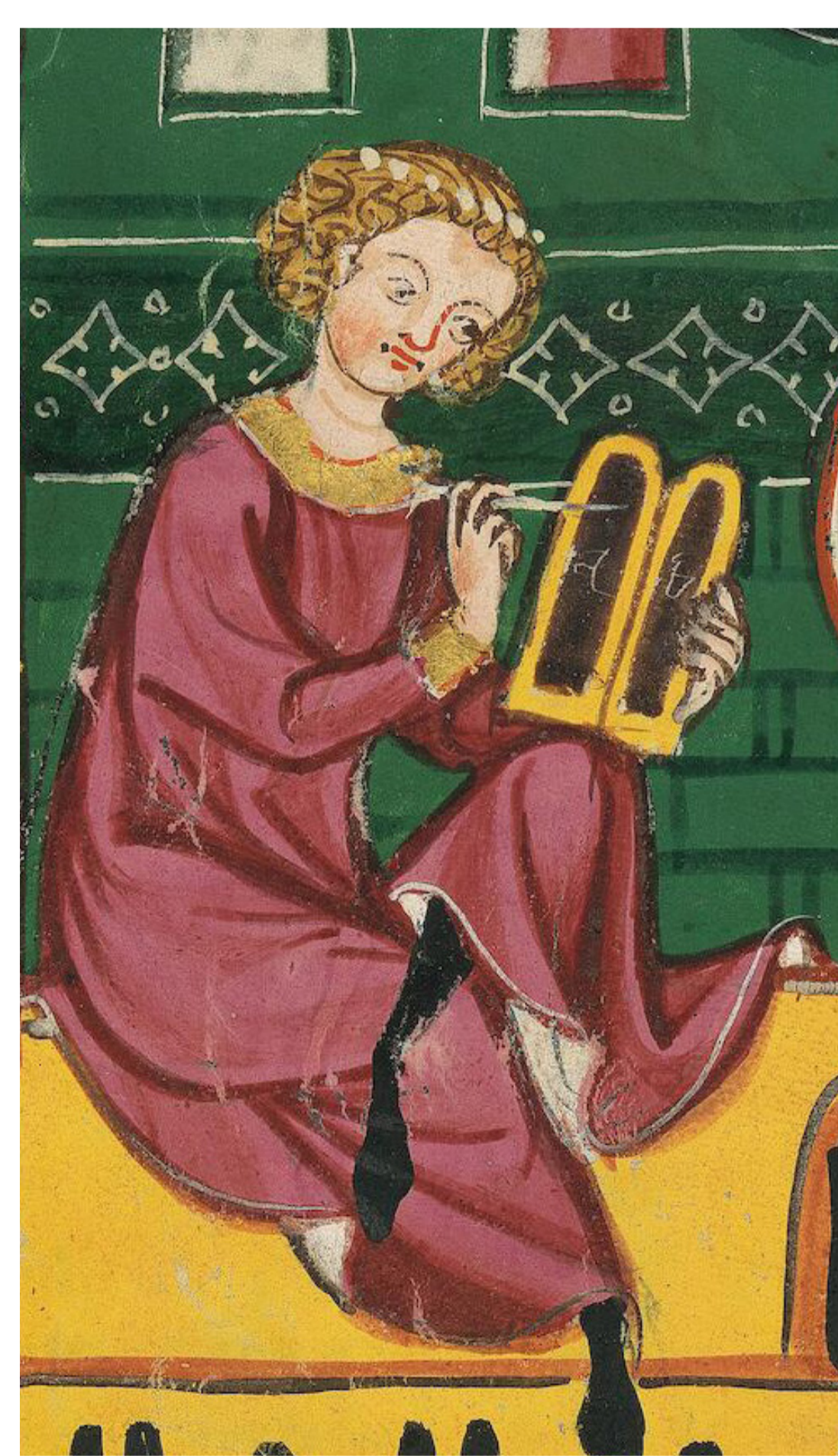

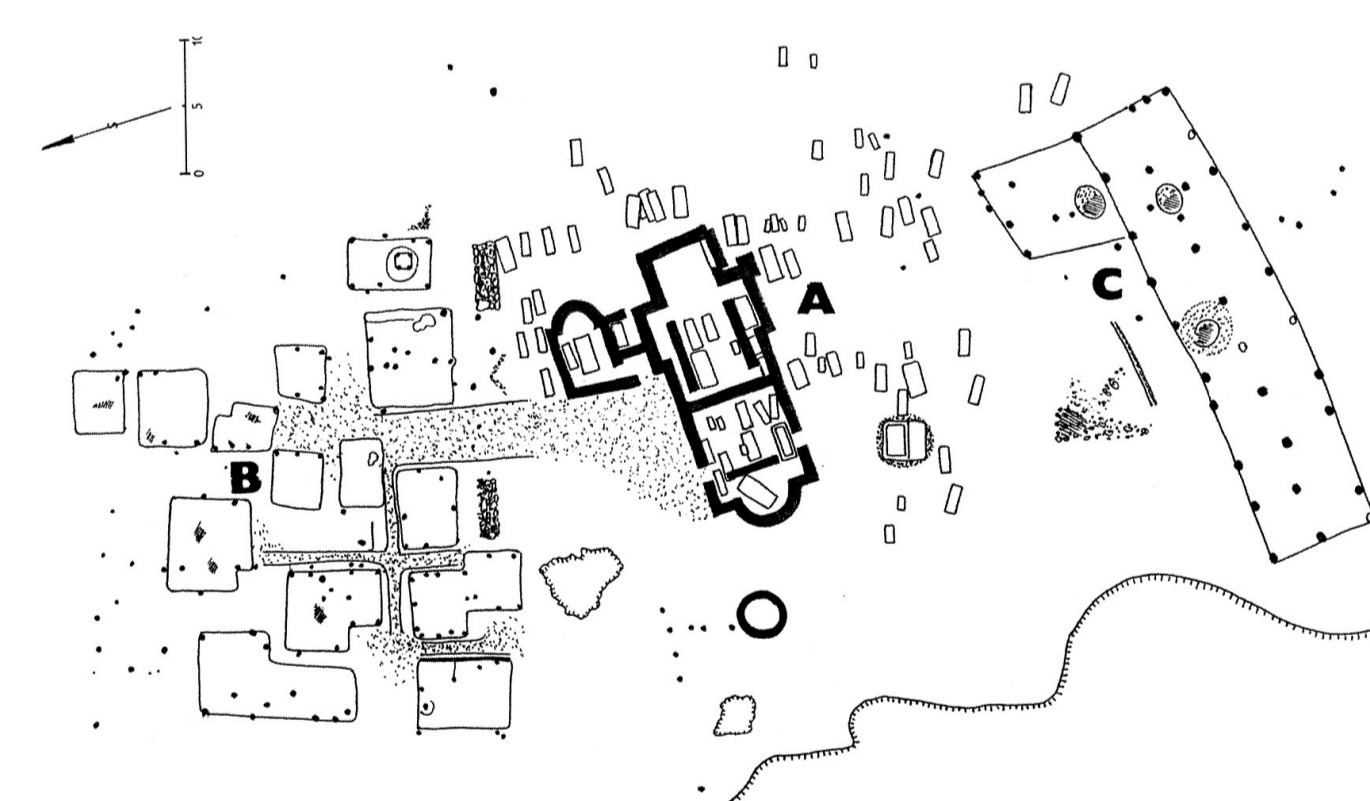
1. HMOTNÉ DOKLADY NEJSTARŠÍ PÍSEMNÉ KULTURY

Nejstarší doklady o písemné kultuře nemusejí být, a často ani nejsou zdokumentovány jejím hlavním produktem – knihou. Stopy po knižní kultuře totiž zanechaly i jiné a zubu času lépe odolávající artefakty. Jde zejména o specifické náčiní, které se používalo k tvorbě textu – tzv. stilus.

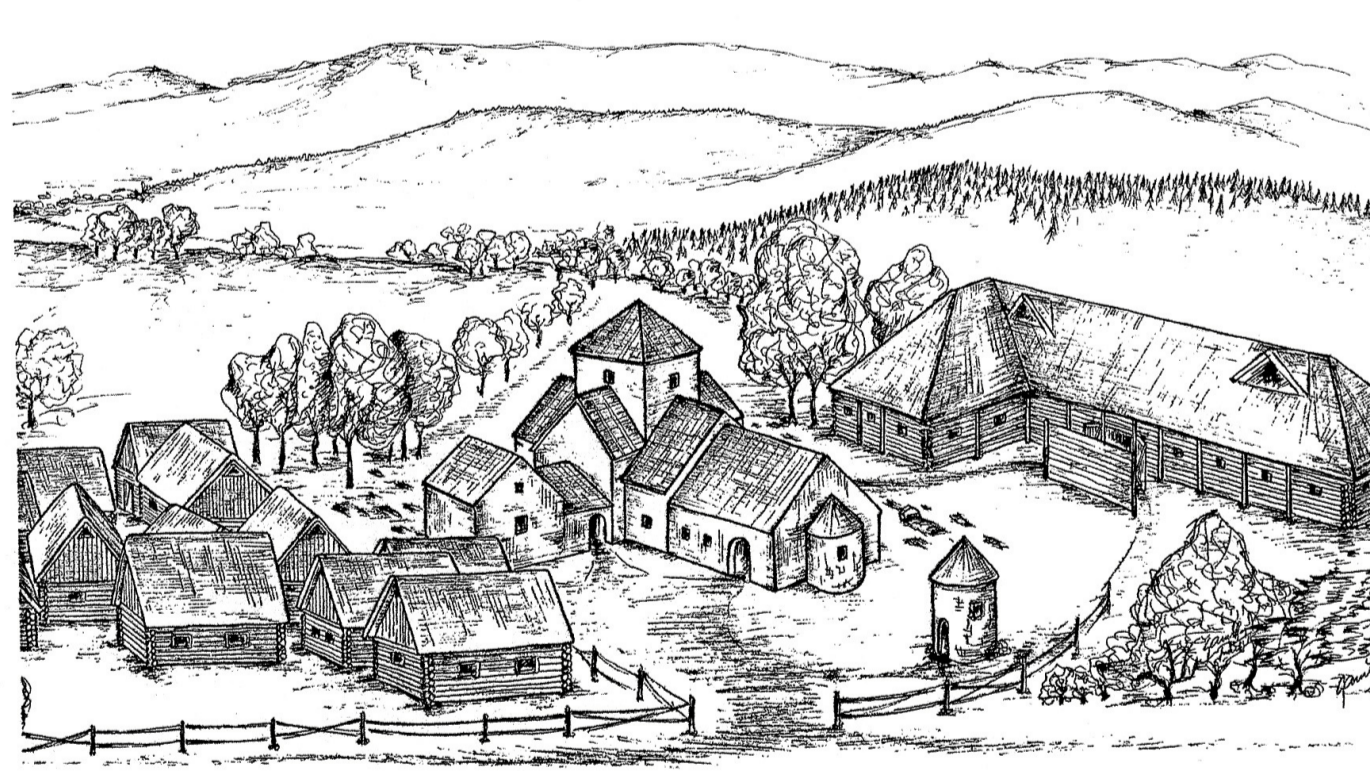
Stilus neboli písátko představuje drobný železný případně kostěný tyčinkovitý předmět, jehož jeden konec je zahrocen, druhý je roztepán a upraven do tvaru trojúhelníkovité plošky (exponát **1.1**). Stily sloužily především k rytí písmen do voskových povrchů psacích dřevěných destiček, což názorně dokládají vyobrazení v knižních iluminacích, znázorňující nejčastěji biblické tvůrce evangelíí. Hrotem se psalo-rylo, naopak trojúhelníkovitou ploškou, „za tepla“, se již popsaný voskový povrch destiček zarovnával, tedy upravoval do opět použitelné podoby. Některé stily mají tordovaný, tedy skroucený dřív, což by mohlo naznačovat, že byly používány při psaní či malování tekutými barvami na pergamen. Tuto možnost vzácně dokládají vyobrazení v knižních iluminacích, znázorňující evangelisty při psaní.

Stilus a voskové destičky nebyly jen doménou raného středověku. Používaly se již v antice (vlevo nahoře: vyobrazení stilu a destiček na fresce v Pompejích). Z doby kolem roku 1000 je dochován rukopis s miniaturou (vpravo nahoře), v níž sv. Řehoř Veliký diktuje chorální zpěv Petru Diákonovi, který jej zaznamenává formou neumové notace pomocí stilu na velkou desku (Stiftsarchiv St. Gallen, Cod. Sang. 390, pag. 13). Toto psací náčiní se však používalo i později, jak ukazuje miniatura z tzv. *Codex Manesse* ze začátku 14. století (vlevo; Universitätsbibliothek Heidelberg, Cod. Pal. germ. 848, fol. 323r).

Křesťanské centrum v Uherském Hradišti-Sadech v době svého největšího rozmachu ve druhé polovině 9. století. A: soubor kostelních staveb s pohřebištěm. B: sídliště. C: dřevěná halová stavba rezidenčního typu. Dole kresebná rekonstrukce nálezové situace. Námět a kresba L. Galuška.

Rekonstrukce podoby části sakrálního centra s kostelem v Uherském Hradišti-Sadech. Podle Galuška 2013, foto R. Míka.

V prostředí moravských mocenských a křesťanských center Starého Města – Uherského Hradiště a Mikulčic stily dokládají existenci škol, v nichž probíhala výuka psaní. Nejčastěji jsou tyto školy spojovány s činností byzantské misie a kněží Metodějovy „svaté moravské církve“, mohly však existovat i v době předcházející svázané s misionáři příšlými z území bavorské církevní provincie nebo z oblasti severovýchodní Itálie a starochorvatské Istrie.

STŘEDOVĚKÁ KNIŽNÍ KULTURA NA MORAVĚ

2. CESTY CHRISTIANIZACE VE STŘEDNÍ EVROPĚ

Šíření latinské knižní kultury do střední Evropy, potažmo na Moravu, je jedním z doprovodných jevů christianizace. Ta překračuje hranice franské říše směrem na východ výrazněji až po porážce avarského kaganátu v této oblasti na přelomu 8. a 9. století. Tehdy se otevřel prostor pro šíření křesťanství i do oblastí obývaných slovanskými kmeny na území Čech a Moravy. Tyto tendence nabyly na intenzitě poté, co se po roce 800 slovanské střední Podunají stává předmětem zvýšeného politického zájmu ze strany Karlovců.

Zapojení obyvatel z území doposud ovládaného Avary do rodiny křesťanských národů bylo předmětem úvah řady tehdejších osobností: jmenujme alespoň salzberského arcibiskupa Arna (†821) nebo aquilejského patriarchu Paulina II. (†802). Vedle významných diecézí (především bavorské Řezno, Pasov a Freising) to byla rovněž některá bavorská benediktinská opatství (sv. Jimram v Řezně a Tegernsee), která se na tomto procesu aktivně podílela.

Spolu s pronikáním křesťanské víry se z těchto bavorských misijních center dostávají na nově christianizovaná území i **základní liturgické a pastorační texty západního, tj. latinského ritu**. Většina z kodexů proudících na misijní území měla pravděpodobně charakter užitkových a vnější výbavou nenáročných příruček. Ačkoliv se v drtivé většině nedochovaly, přece si o nich můžeme vytvořit dobrou představu díky různě rozsáhlé pergamenové makulatuře (exponáty **2.1, 2.2**).

Naproti tomu o **církevně slovanských rukopisech** souvisejících s cyrilometodějskou misí, působící na našem území od 60. let 9. století, máme mnohem mlhavější představy. Je to dáno tím, že pro hlaholské písemnictví – snad s výjimkou *Kyjevských listů* – nemáme v horizontu 9. století dostatek autentických pramenů.

Sv. Jimram v Řezně.

Směry christianizačních misí v 9. století ve střední Evropě.

STŘEDOVĚKÁ KNIŽNÍ KULTURA NA MORAVĚ

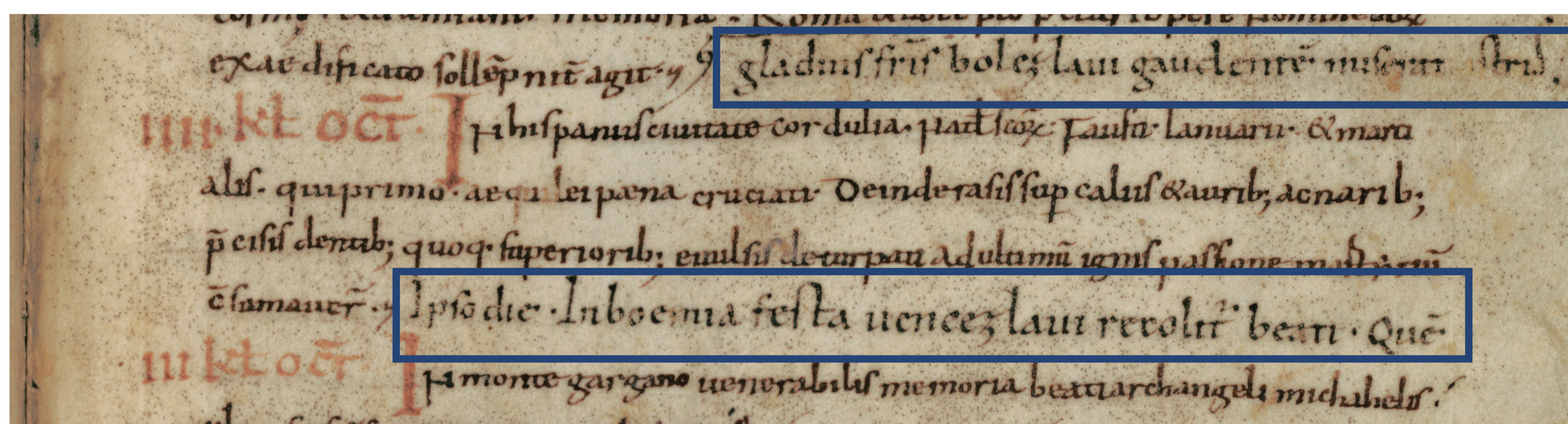
3. ADAPTACE KAROLÍNSKÝCH RUKOPISŮ V ČESKÝCH ZEMÍCH

Kniha nebyla jen zdrojem poznání či pomůckou nezbytnou k provozu liturgie. V místě svého užívání se též stala prostředkem jeho sebe prezentace. Pokud totiž bylo uživatelské prostředí odlišné od místa vzniku knihy, nemusel její obsah zcela vyhovovat. Původní text mohl být opravován, doplňován či aktualizován s ohledem na preference svých nových čtenářů.

Adaptace rukopisů je typickým produktem středověké mentality, která usilovala o maximální využití daných knih – vzpomeňme mimo jiné na velké náklady spojené s jejich výrobou. Nejčastěji probíhala tam, kde ještě nebyla vybudována domácí písarská tradice, nebo nebyla na takové úrovni, aby mohla plně uspokojit poptávku po knihách. K úpravám mohlo dojít například formou palimpsestu, kdy byl původní text vyškrabán a na jeho místo byl zapsán text nový. V českých zemích se setkáváme spíše s **využíváním nepopsaného prostoru na foliích starších kodexů**, kam byl umisťován text vyhovující potřebám českých a moravských uživatelů. Příkladem může svatováclavský doplněk v rajhradském rukopisu **Adova martyrologia** (exponát **3.1**). Ke dni mučednické smrti tohoto českého světce (ke 4. říjnovým kalendám, tj. k 28. září) byly v 11. století v Břevnově připsány tyto verše:

*Ipsa die in Boemia festa Uencezlai recolitur beati,
quem gladius fratris Bolezlai gaudentem miserat astris.*

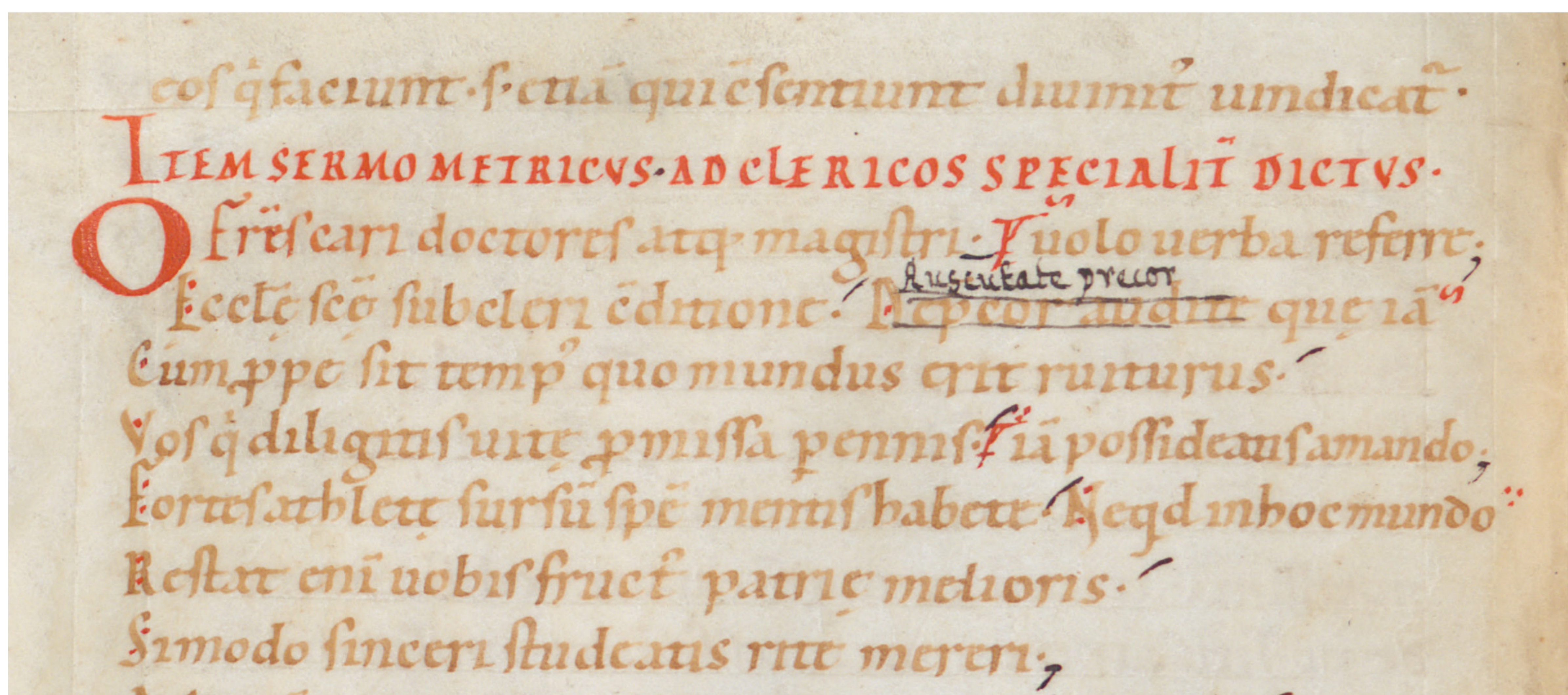
(Toho dne je v Čechách slaven svátek svatého Václava,
ježž, radujícího se, poslal ke hvězdám meč [jeho] bratra Boleslava.)

Svatováclavský doplněk v rukopisu *Adova martyrologia*. Knihovna benediktinského opatství Rajhrad, sg. R 388, fol. 107r.

Adaptace je velmi produktivním prostředkem rovněž při **šíření vlastního karolínského knižního písma** (karolínské minuskuly) a jeho konkrétní podoby (duktu) směrem na východ. Respekt k autoritám, přebírání osvědčených vzorů a jejich napodobování stojí v pozadí velké obliby, které se ve střední Evropě těšila kaligrafická produkce písaře Otloha (†po 1070). S písarskou rukou tohoto literárně činného mnicha působícího v klášteře sv. Jimrama v Řezně, stejně jako s rukama jeho žáků, se bylo možné setkat v řadě soudobých knihoven napříč celou střední Evropou (exponát **3.2**). Není proto divu, že více či méně zdařilé napodobeniny jeho písma nacházíme v počátcích domácí latinské písarské tvorby i v českých zemích.

Část
veršovaného
kázání
vlastnoručně
sepsaného
mnichem
Otlohem.
Bayerische
Staatsbibliothek
München, Clm.
14490, fol. 16v.

STŘEDOVĚKÁ KNIŽNÍ KULTURA NA MORAVĚ

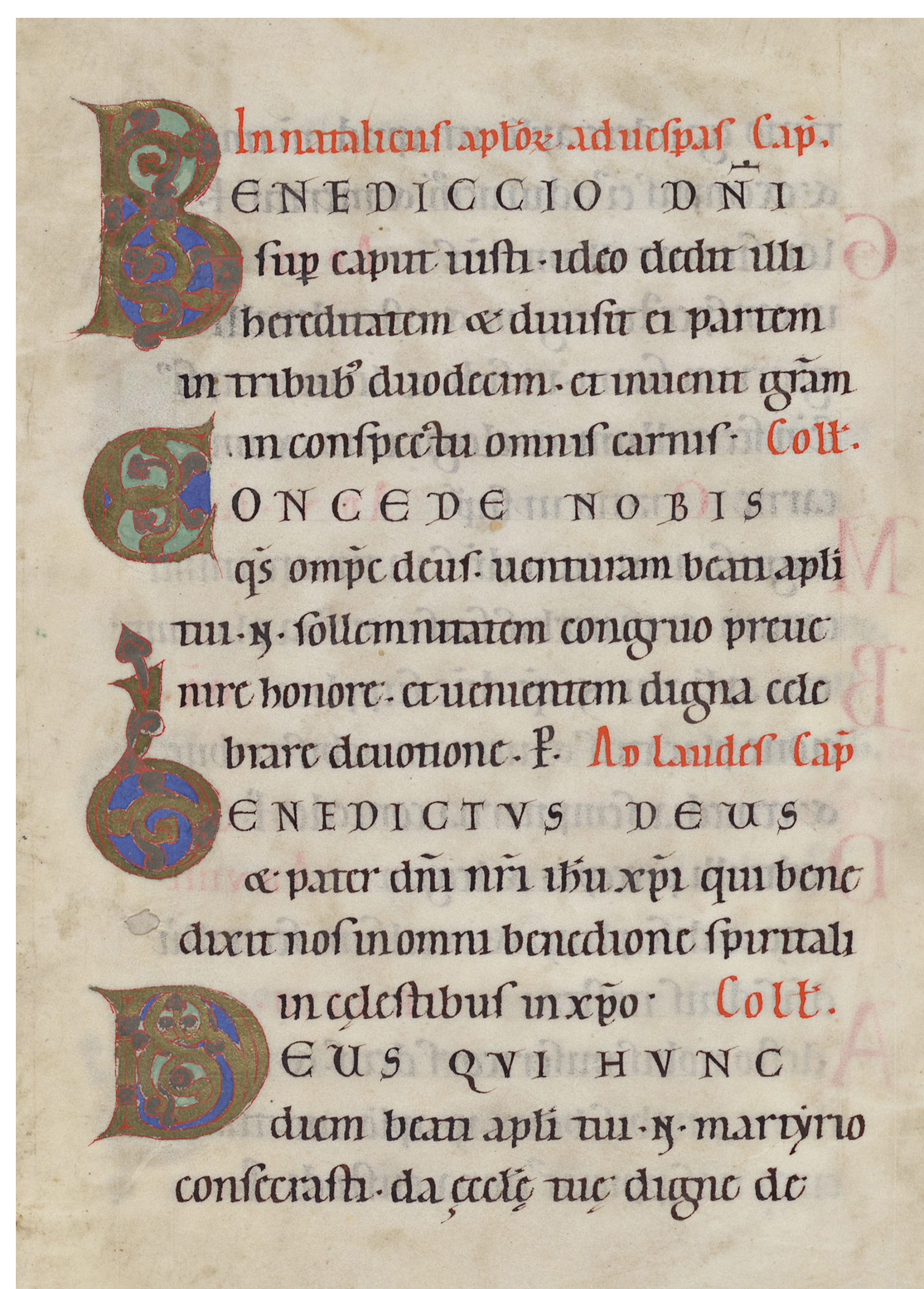
4. NEJSTARŠÍ SKRIPTORIA V ČESKÝCH ZEMÍCH

Předpoklady pro aktivní pěstování latinské písemné kultury v českých zemích byly vytvořeny v průběhu 11. století vybudováním sítě církevních institucí. Kromě sídel biskupství v Praze a Olomouci to byla především první benediktinská opatství v Břevnově a na Hradisku, jež vznikla v jejich blízkosti. Ve zdech těchto institucí dospěla písařská činnost až do své vrcholné, organizované fáze – vzniku skriptoria.

Nejstarší stopy organizované písařské práce lze zachytit v **břevnovském klášteře**, jehož komunita byla obrozena někdy v polovině 11. století příchodem bavorské skupiny mnichů v čele s bratrem Meinhardem (původem z Niederaltaichu, †1089). Na písařské práci se tehdy podílelo několik kaligrafů, glosátorů, a dokonce i písař se znalostí specifického, tzv. neumového písma pro zápis notace. Tito písaři po sobě zanechali skupinu kodexů, jejichž písmo se hlásí k odkazu tehdy módní písařské tradice okrouhlé karolínské minuskuly reprezentované písařem Otlohem (viz banner 3).

Jednoznačně nejvýznamnějším opatstvím černých mnichů na Moravě bylo **Hradisko**, které pokračovalo v tradici založené Meinhardovou břevnovskou písařskou školou. První prokazatelné stopy bezpečně hradiských textů můžeme dnes identifikovat v oblasti pergamenové makulatury z první třetiny 12. století. Jde o nedávno objevené zlomky **Hradištsko-opatovických análů** (exponát 4.1). Je ironií osudu, že svého vrcholu dosáhla hradiská písařská škola těsně před rozptýlením zdejší benediktinské komunity za opata Bohumila. Práci kaligrafa „R“ zde těsně před polovinou 12. století vzniklo dílo, jež můžeme bez nadsázky označit za vrcholný produkt raně středověké moravské knižní kultury: tzv. **Olomoucký kolektář**.

Větší množství rukopisů po sobě zanechala i písařská dílna působící paralelně při sídle olomouckého biskupa v době Jindřicha Zdíka (1126–1150). Ta je známa jako **skriptorium olomoucké**. Převážnou část jeho produkce tvořily méně náročné liturgické knihy potřebné ke každodennímu církevnímu provozu, část rukopisů však odrážela i čtenářské zájmy samotného biskupa (exponát 4.3). Ten byl ústřední postavou nejen řady reforem, ale byl rovněž magnetem schopným k sobě přitáhnout kleriky, kteří mu pomohli postavit olomouckou diecézi na nové základy. Zdíkovy časté návštěvy v Porýní umožnily mimo to přivést na Moravu dvě nadané osoby: písaře Hildeberta a malíře Everwina, kteří se podíleli na produkci hradiského skriptoria, a měli tak své zásluhy na zmiňovaném vyvrcholení moravské knižní kultury.

Stránka z tzv. *Olomouckého kolektáře*, sepsaného písařem „R“, který se rovněž podílel na opsání spisů mnicha Kassiana (exponát 4.2). Kungliga biblioteket Stockholm, sg. A 144, fol. 18r.

Vyobrazení písaře „R“ (vlevo) a kaligrafa a malíře Hildeberta s jeho pomocníkem Everwinem pod tzv. dedikační scénou *Olomouckého kolektáře*. Kungliga biblioteket Stockholm, sg. A 144, fol. 34v.

STŘEDOVĚKÁ
KNIŽNÍ KULTURA
NA MORAVĚ

5. STOPY STŘEDOVĚKÝCH KNIHOVEN

Řecké slovo *bibliotheca* překládal encyklopedista Isidor Sevillský (†636) doslova jako „skladiště knih“. O tom, jak takovéto knihovny fungovaly a co obsahovaly, vypovídají rozličné prameny: knihovní řády některých církevních řeholí, knihovní soupisy a inventáře, testamenty, popřípadě dochované exempláře knih, pokud obsahují vlastnické údaje.

Stopy **nejstarších klášterních knihoven** se nám ztrácejí v mlze. Všechna řeholní společenství sice musela používat ke svému provozu liturgické knihy, ty ale nemusely být vždy součástí knihovny. Nejstarším klášterním fundacím na Moravě, **benediktinům v Rajhradě** (zal. 30. léta 11. století) a **Hradisku u Olomouce** (zal. 1078), lze dnes připsat jen několik dochovaných rukopisů. U ostatních duchovenských ústavů – včetně ženských – založených do konce 13. století musíme knižní sbírky jen předpokládat, protože přímé doklady chybí nebo identifikace dochovaných knih není jednoznačná. Užitečným vodítkem jsou v takovém případě fragmenty rukopisů, které byly po čase vyřazeny z užívání (makulatura) a jejich části byly druhotně použity na pokryv desek či k vyztužení vazby. Díky zlomku misálu (exponát **5.1**) a notovaného breviáře (exponát **5.2**) můžeme například nahlédnout do knihovny **premonstrátů v Louce u Znojma** (zal. 1190), z níž se ze středověkého období téměř nic nedochovalo.

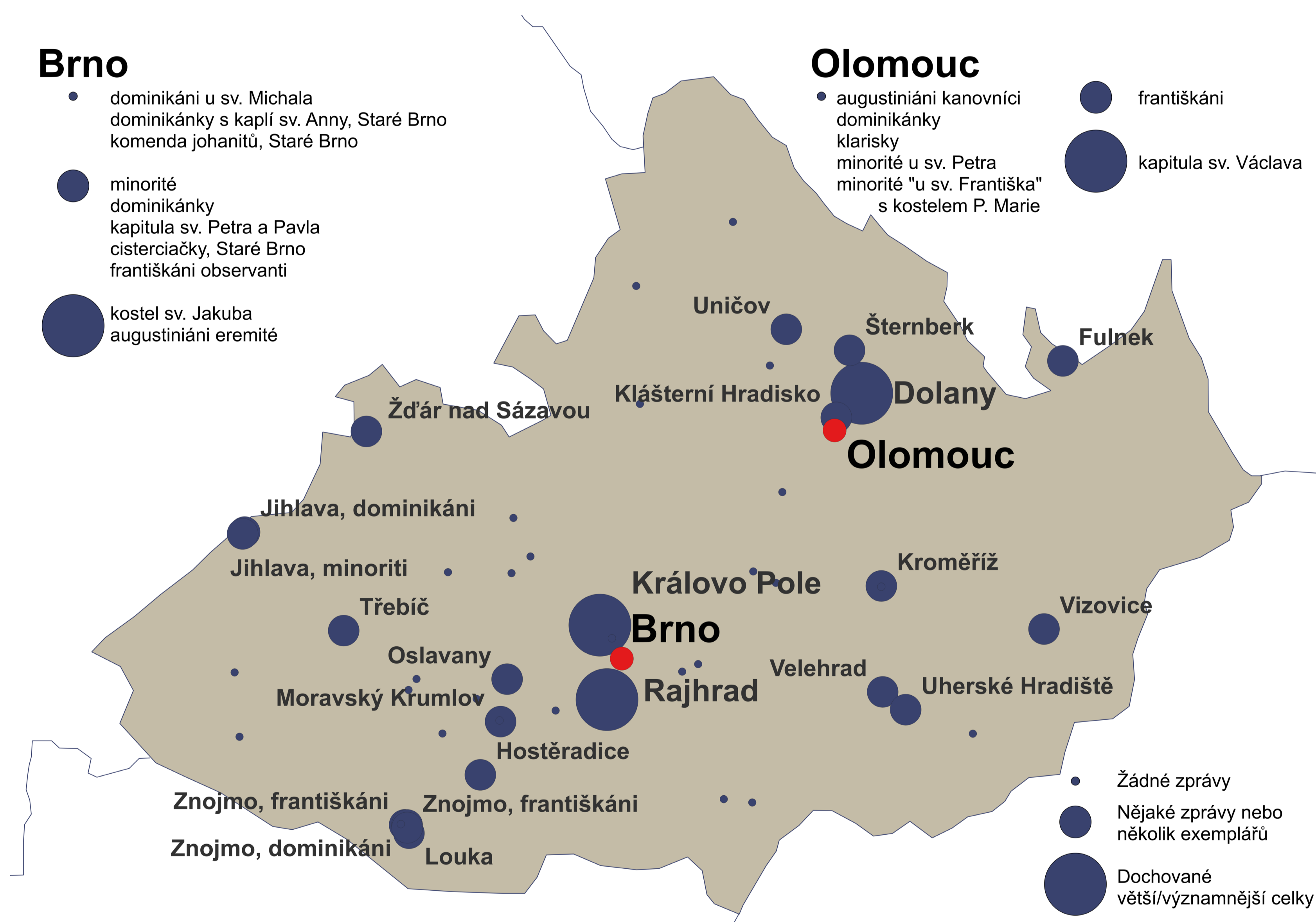

Výjev z biblického kodexu Amiatinus (ca 700) zobrazující proroka Ezdrášu při práci; v pozadí skříň s uloženými rukopisy. Biblioteca Medicea Laurenziana, Firenze, sg. Amiat. 1, fol. 5r.

Dolany, pozůstatky zdiva kartuziánského kláštera, současný stav.

Neznamená to však, že bychom neměli z období středověku dochovány větší knihovny celky. Ty však patří fundacím mladším, nebo jiným církevním institucím než klášterům. O rozsáhlé středověké knihovně tak dodnes svědčí dochované fondy knihovny kláštera **augustiniánů poustevníků v Brně** (zal. ca 1350), jejichž sbírka nejen přečkala husitské války bez úhony, ale byla ještě rozšířena o knihy z jiných opuštěných klášterů. Podobně dobře dochovanými knihovními sbírkami se můžou pochlubit **kartuziáni z Králova Pole** (zal. 1375) a **z Dolan u Olomouce** (zal. 1379). Jejich kláštery byly sice zrušeny v josefínské době, avšak jejich knihy jsou dodnes uloženy v různých veřejných institucích (Olomouc, Brno, Vídeň). Zcela mimořádná je **knihovna olomoucké kapituly**, která na tomtéž místě sídlí od jejího přenesení ke kostelu sv. Václava olomouckým biskupem Jindřichem Zdíkem (1126–1150). O jejím obsahovém složení si můžeme učinit představu – vedle dochovaných knih – i díky inventářům kostelního pokladu z let 1413, 1430 a 1435. Mezi farními knihovnami zaujímá přední místo knihovní sbírka **kostela sv. Jakuba v Brně**.

Knihovny církevních institucí na Moravě ve středověku podle našich současných znalostí o jejich rozsahu.

Skladbu **osobních knihoven** (kanovníků, kazatelů a farářů) můžeme poznat prostřednictvím posledních vůlí a darů. Ty někdy obsahují dokonce i podmínky o nakládání s odkazovanými knihami. Světské osoby budovaly knihovny zejména v městském prostředí. Odkázané knihy královského protonotáře Michala z Břestu (†1427) měly sloužit nejen znojenským kazatelům a duchovním, ale také měšťanům (*pro libraria communi*). Knihy byly uloženy v truhlici se zámkem na tři klíče, které společně spravovali duchovní a purkmistr.

STŘEDOVĚKÁ KNIŽNÍ KULTURA NA MORAVĚ

6. ILUMINOVANÉ RUKOPISY 14. STOLETÍ A JEJICH OSUDY

Knižní kultura sice s nástupem lucemburské dynastie nezaznamenala – na rozdíl od politického vývoje – nějaký výrazný zlom, přesto sledujeme ve 14. století její postupnou proměnu. Zvyšuje se počet čtenářů a uživatelů knih. Mění se i jejich obsah. Již se neprodukují převážně liturgické knihy v klášterních skriptoriích. Máme doklady i o prvních osobních knihovnách.

I přes tuto proměnu však pro 14. století stále platí, že nejrozsáhlejší knihovny byly v majetku **církevních institucí**, ať už se jednalo o kláštery, kapituly či jednotlivé kostely. Pro jejich řádný provoz byly nezbytné zejména **liturgické knihy**, jimiž bylo třeba zabezpečit jak stávající, tak i nově zakládané instituce. V tomto ohledu hraje bezesporu prim donátorská aktivita Elišky Rejčky (†1335), vdovy po dvou českých králich, která roku 1323 založila na Starém Brně ženský cisterciácký klášter. Eliška postupně objednala soubor bohatě iluminovaných liturgických knih, které pak darovala své fundaci (mezi nimi i **antifonář**, exponát **6.1**). Častěji však máme doloženy donace jednotlivých kodexů. Dělo se tak často u příležitosti testamentárního odkazu, jenž mohl být provázen i založením nového oltáře v kostele. To je i případ skvostně zdobeného **misálu** (exponát **6.3**), jež daroval kostelu sv. Jakuba v Brně brněnský měšťan a městský notář Zikmund Knab z Rýmařova.

Vyobrazení Elišky Rejčky v prvním dílu antifonáře. Knihovna benediktinského opatství Rajhrad, sg. R 600, fol. 121r.

Jan ze Středy, litomyšlský a později olomoucký biskup, vyobrazený v jeho cestovním breviáři (*Liber Viaticus*). Knihovna Národního muzea, sg. XIII A 12, fol. 69v.

Liturgickými knihami bylo však třeba aktualizovat i vybavu existujících institucí, a to nejen kvůli opotřebení knih, ale i proto, že se v čase měnila podoba liturgie. V roce 1376 vyhlásil olomoucký biskup Jan ze Středy (1364–1380) za závazně platný nový předpis podoby bohoslužeb. **Misál** používaný v olomouckém kostele (exponát **6.2**) vznikl ještě před touto reformou a představuje tak doklad starší liturgické tradice. Přesto se používal ještě počátkem 15. století a dochoval se dodnes. Řadu knih ovšem stihl zcela jiný osud. Iluminovaný **misál** (exponát **6.4B**) byl pravděpodobně užíván v brněnském augustiniánském klášteře sv. Tomáše, založeném kolem roku 1350 moravským markrabětem Janem Jindřichem (1349–1375). Nejpozději roku 1632 byl rozebrán na makulaturu, protože jeho obsah již nebyl aktuální (v 16. století došlo na tridentském koncilu k reformě liturgie). Pergamenový zlomek z misálu pak po nějaký čas sloužil jako obal neznámé knihy, z níž byl později sejmut a je dnes uložen ve sbírce fragmentů augustiniánské knihovny.

STŘEDOVĚKÁ KNIŽNÍ KULTURA NA MORAVĚ

7. NOTÁŘ JAN A TI DRUZÍ: LAICIZACE KNIŽNÍ KULTURY V MĚSTSKÉM PROSTŘEDÍ

Velkou zásluhu na rozvoji laické písemné kultury měla především města, kde kvůli samosprávné agendě vznikaly různé druhy městských knih a kde se znalost římského práva šířila prostřednictvím právních příruček. Sbírká rukopisů na radnici sloužila sice k administrativním účelům, ale v budoucnu se mohla stát základem veřejné knihovny. Dalším důležitým impulzem byly dary od měšťanů nebo notářů.

Působení notářů mělo vliv na laicizaci knižní kultury. Veřejní notáři, činní v českých zemích od 20. let 14. století, vydávali veřejné listiny (notářské instrumenty) opatřené jejich vlastním notářským znamením. Kromě toho však působili v městských kancelářích, kde zakládali a vedli administrativní knihy, připravovali písemnosti pro rozhodování městské rady a poskytovali právní rady přísežným.

Fiktivní portrét brněnského notáře Jana v právní knize města Brna. Archiv města Brna, A 1/3 Sbírká rukopisů a úředních knih, rkp. č. 2, fol. 103v.

Jedním z nejvýznamnějších notářů na Moravě byl brněnský Jan (†1358/9), který založil hned několik městských knih: **pamětní knihu** (různorodé zápisy o památných událostech, opisy královských privilegií, přísahy konšelů, nálezy městské obce apod.), **knihu berní** (evidence městských dávek), **knihu městských statut** a **soudní knihu**. V historické paměti figuruje zejména jako autor **právní knihy města Brna**, která šířila znalost římského práva a mnohým měšťům poskytovala modelové soudní nálezy. Ve svém testamentu odkázal notář Jan duchovním institucím mimo jiné školní knihy.

Notářské znamení (signum) brněnského notáře Jana Thabrara. Archiv města Brna, V 2 Svatojakubská knihovna, sg. 118).

Fiktivní portrét brněnského notáře Václava z Jihlavy. Archiv města Brna, A 1/3 Sbírká rukopisů a úředních knih, rkp. č. 5, fol. 106v.

Tzv. *Gelnhausenův kodex*, právní kniha, kterou na přelomu 14. a 15. století sepsal jihlavský městský notář Jan z Gelnhausenu. Na celostránkovém obrazu je pod Ukřižováním znázorněna přísaha konšelů. Na latinskou výzvu (nápis na kříži) *Sudte spravedlivě, synové lidští* konšelé německy odpovídají *Přisaháme Bohu a našemu knížeti, že chudé i bohaté budeme soudit spravedlivě a s nikým nebudeme jednat nespravedlivě*. Moravský zemský archiv v Brně, Státní okresní archiv Jihlava, Archiv města Jihlava do roku 1848, odd. Úřední knihy a rukopisy, inv. č. 17, Právní kniha „A“, tzv. Gelnhausenův kodex, fol. 21v.

Obsadit po smrti notáře Jana jeho místo nebylo s ohledem na požadované kompetence snadné. Poté, co se na této pozici vystřídal několik osobností (např. Jan z Gelnhausenu v letech 1379–1389), se na počátku 40. let 15. století stal novým notářem Václav z Jihlavy († ca 1477). Ten dostal vedle založení nové **knihy počtů** (finanční a hospodářské záznamy) za úkol vypracovat **novou právní knihu** (exponát **7.1**), která by nahradila dílo notáře Jana. V roce 1446 dokončený rukopis bohatě zdobený početnými iluminovanými iniciálami obsahuje knihu sentencí, opisy privilegií a celní regulace. Základem nového kodexu byla sto let stará právní kniha notáře Jana, jehož kvalit Václav z Jihlavy dosáhl jen do určité míry. Přesto je jeho dílo významnou památkou nejen právní a knižní kultury, ale i výtvarného umění na Moravě.

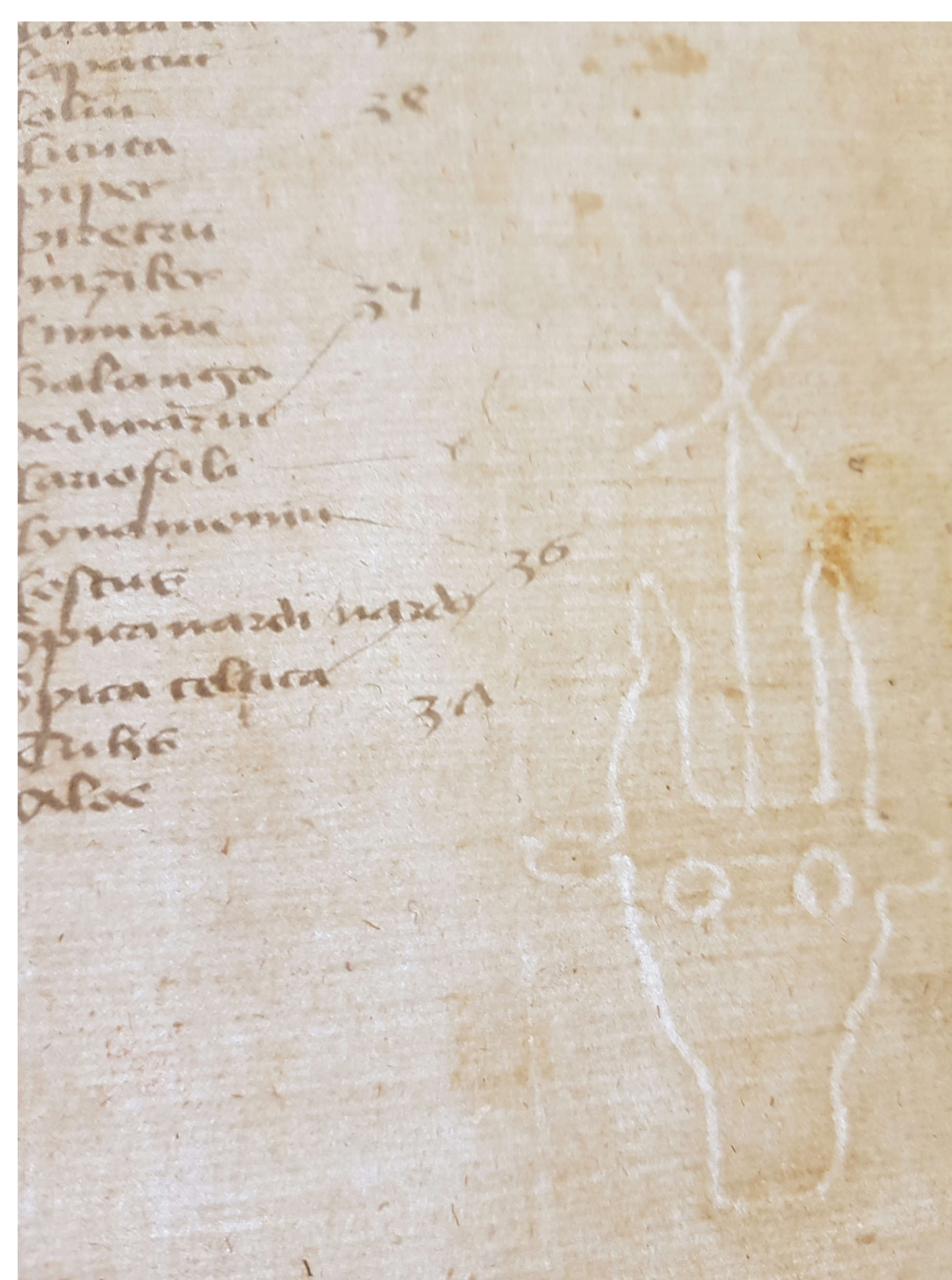
STŘEDOVĚKÁ
KNIŽNÍ KULTURA
NA MORAVĚ

8. UŽITKOVÉ RUKOPISY 15. STOLETÍ

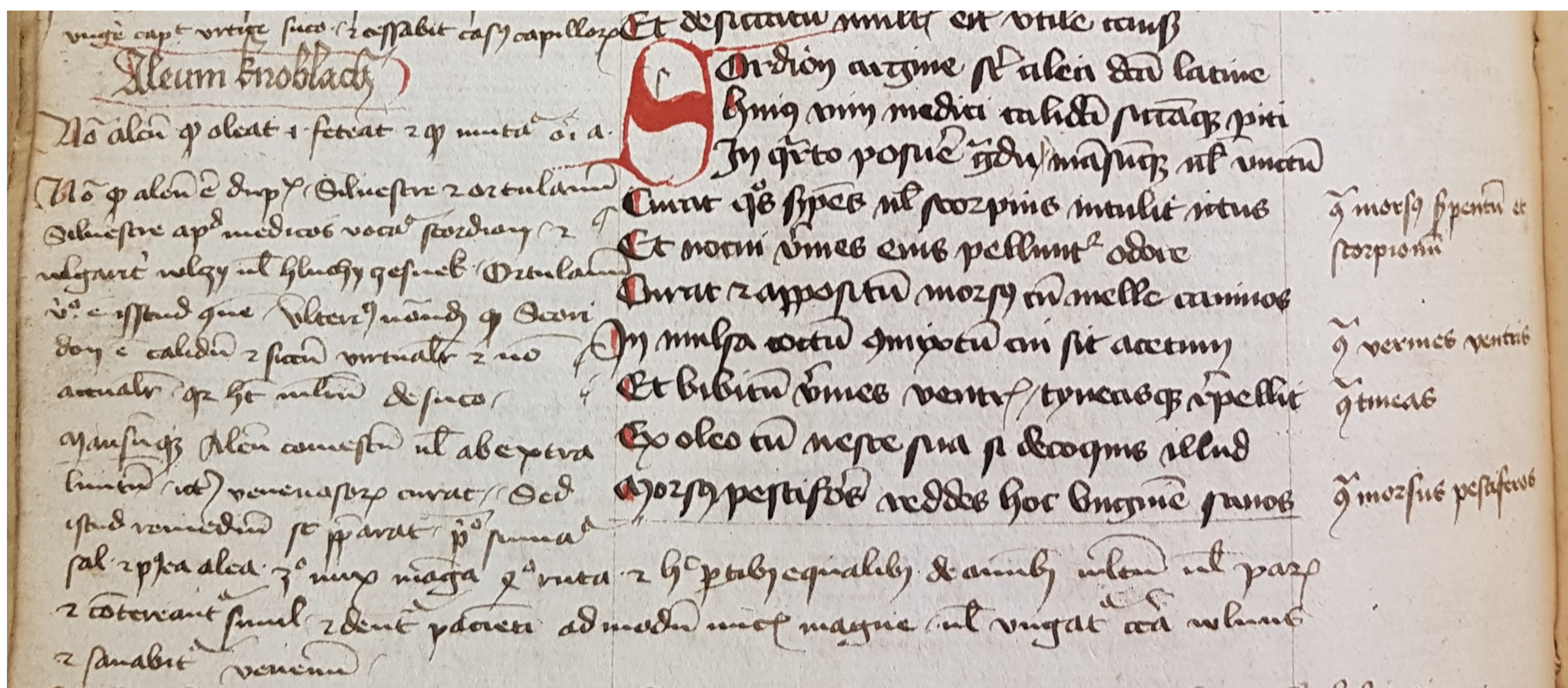
Ačkoliv se ze středověku dochovalo množství výpravných, bohatě iluminovaných kodexů, většinu knih tvořily užitkové rukopisy. Na první pohled jejich vzhled neupoutá naši pozornost, přesto jsou přehlíženy neprávem. Jejich obsah nabízí totiž jedinečný vhled do světa středověkých čtenářů.

Užitkové rukopisy se vyznačují **méně nákladnou úpravou a levnějšími materiály** pro jejich výrobu. Na rozdíl od drahých iluminovaných kodexů bývají psány na papíru. Rovněž jejich písmo je zpravidla odlišné. Užitkové kodexy bývají psány kurzívou nebo zběžnou bastardou. Jedná se sice o písmo méně úhledné, zato jím bylo možné text napsat rychleji. Výzdoba takovýchto kodexů je buď jednoduchá, perokresebná, často vytvořena jen jejich písařem, nebo chybí zcela. Jednodušší bývají i jejich vazby. Buď jsou měkké, tvořené jen nahrubo opracovaným pergamenem, nebo mohou mít sice dřevěné desky, ale často bez zdobné úpravy jejich pokryvu. Nebylo pak výjimkou, že užitkové rukopisy nebyly nějakou dobu opatřeny vazbou vůbec. Ke svázání pak docházelo později, když se jejich majitel rozhodl spojit několik různorodých částí, spolu více či méně obsahově souvisejících. Tímto způsobem vznikaly tzv. **konvoluty**.

Zvýšenou poptávku po takovém typu rukopisů zapříčinilo založení pražské univerzity (1348) a rozvoj městských škol. Potřeba efektivně rozmnožovat a rozšiřovat texty ještě vzrostla kvůli filozofickým a náboženským polemikám v husitské době. Exponát **8.1** představuje typický příklad takového užitkového rukopisu. Jednotlivé části vznikaly v rozmezí 30 let, než byly svázané do konvolutu (kolem roku 1447). Obsahem jsou opisy **polemických traktátů, žalobních článků, koncilních dekretů, úředních záznamů před olomouckou konzistoří, notářského instrumentu** apod. Spojovacím článkem je původ v prostředí dolanských, respektive olomouckých kartuziánů a protihusitský obsah. Uživatel rukopisu si zapsal na okraj stránek svoje dojmy z četby (nebo opisování), když si u nějaké myšlenky poznamenal, že to *není pravda evangelia, ale kacířská zvrácenost*.

První papírové rukopisy se v českých zemích začínají objevovat od začátku 14. století. V té době byla tato psací látka asi čtyřikrát levnější než pergamen, později se jeho cena vůči pergamenu nadále snižovala. Papírny označovaly své výrobky značkou – tzv. filigránem, podle něž je možné papír datovat. Papír s touto konkrétní volskou hlavou byl vyroben mezi léty 1413–1435.

Veršovaný latinský herbář v konvolutu z první poloviny 15. stol. Na obrázku pasáž o česneku. Uprostřed hlavní text s červenou iniciálkou „S“. Na levé straně poznámky o různých odrůdách česneku (lesní a zahradní), jejich názvech (latinsky *aleum*, německy *knoblach*, česky *wlczy* nebo *hluchy* česnek), a jak ho aplikovat na zranění. Na pravém okraji stránky údaje, proti čemu lze česnek použít: *proti kousnutí hadů a štírů, proti střevním červům, proti molům a proti zhoubnému kousnutí*. Moravský zemský archiv v Brně, Státní okresní archiv Znojmo, Archiv města Znojma, odd. Nejstarší knihy a vzácné rukopisy sg. II/ 306, fol. 185v.

Jiné konvoluty mohou mít mnohem různorodější obsah. Znojemský rukopis (vyobrazení výše na tomto banneru), na jehož prvních foliích je dnes **politický traktát De monarchia** (jediný opis v ČR) **z pera Danta Alighieriho** (+1321) a **morálně-filozofické spisy Alberta z Brescie** (+1251), vznikl pravděpodobně v univerzitním prostředí. Po nich však následují texty zcela odlišného charakteru, některé i pro ryze praktické využití v každodenním životě: **spis o užití astrolábu** (přístroje pro určování polohy hvězd), **homiletická pomůcka pro kazatele, veršovaný herbář** s komentářem astrologa a lékaře Jana Šindela (+1456) a **didaktická báseň** obsahující dietetické a hygienické rady, jak pečovat o své zdraví. Jednotlivé složky rukopisu lze datovat do rozmezí 30 let před polovinou 15. století.

STŘEDOVĚKÁ KNIŽNÍ KULTURA NA MORAVĚ

9. PRVNÍ MORAVSKÁ TISKÁRNA

Novinka v podobě sériově vyráběných pohyblivých písmen, kterou zavedl Jan Gutenberg v Mohuči (ca 1450), zapříčinila dosud nevídaný rozmach nového řemesla – knihtisku. S ohledem na výrobu tiskařské barvy ze sazí se mu říkalo „černé umění“. Začalo se rychle šířit nejen v Německu, ale i v okolních zemích. Nejstarší tiskárny v Čechách vznikly v Plzni (1476), Vimperku (1484), Praze (1487) a Kutné Hoře (1489). Nová živnost byla spojena s podnikatelským rizikem, proto byl provoz některých tiskáren brzy ukončen nebo přesunut na jiné místo. S podobnými problémy se potýkala i první tiskárna na Moravě.

V impresu prvního moravského tisku (**Agenda Olomucensis**, exponát 9.1) se dočteme, že byl vytvořen 7. října 1486 v Brně, ale jméno knihtiskaře se nedozvíme. Šťastnou souhrou okolností byla brněnská tiskařská dílna v provozu do roku 1499 (s určitými přestávkami) a doposud známe z její produkce 22 titulů. Některá vydání nesou jména tiskařů – Konrad Stahel a Matthias Preinlein. Oba pocházeli ze Švábska (Blaubeuren, Ulm), avšak seznámili se v Benátkách, tehdejším centru tiskařského umění. Jejich příchod na Moravu mohl souviset s potřebami olomouckého biskupství na sjednocení a distribuci liturgických knih.

Illustrissimoz hungarie regū chronica In inclita terre Bozanie civitate Brunēni luci bzatissime impressa finit felicius. Anno salutis. D. LXXX. lxxxviij. die. xx. Martij.

Impresum *Uherské kroniky* vytištěné 20. března 1488 v Brně. Moravská zemská knihovna, sg. Mk P 87, fol. 168r.

Zobrazení knihtiskaře z roku 1559. Hausbuch der Mendelschen Zwölfbrüderstiftung, Bd. 2, Nürnberg, Mendelsche Zwölfbrüderhausstiftung, 1550–1791, sg. Amb. 317b.2°, fol. 11r.

Tiskaři pracovali většinou na zakázku. Pro olomouckého biskupa vytiskli vedle *Agendy* i **synodální statuta** (1498) a **Olomoucký žaltář** (exponát 9.2). Od klientů z Uherského království přišel pro změnu požadavek na vydání **Uherské kroniky** Jana Thurocziho (1488) a **Ostřihomského misálu** (1491). Mezi jejich tituly se nacházely i tištěné jednolisty, jakými byly **zповědní** a **odpustkové listy** či **soupis odpustků**. Z brněnské dílny však vycházely knihy i vlastním nákladem tiskařů, zejména **kalendáře** (almanachy) a **učebnice latiny**. Mezi tisky s vyhlídkou na větší odbyt náleží i jediná jazykově německá kniha popisující tehdy známé termální prameny a jejich účinek na nemoci (**Von den heissen Bädern**, 1495).

Prvenství ve vydávání nejstarších prvotisků (neboli inkunábulí – z latiny *in cunabula*, doslova „v kolébce“, protože tisk byl teprve v plenkách) na Moravě náleží Brnu. Po ukončení provozu tiskárny (1499) se zde toto řemeslné umění objevilo znovu až v 17. století.

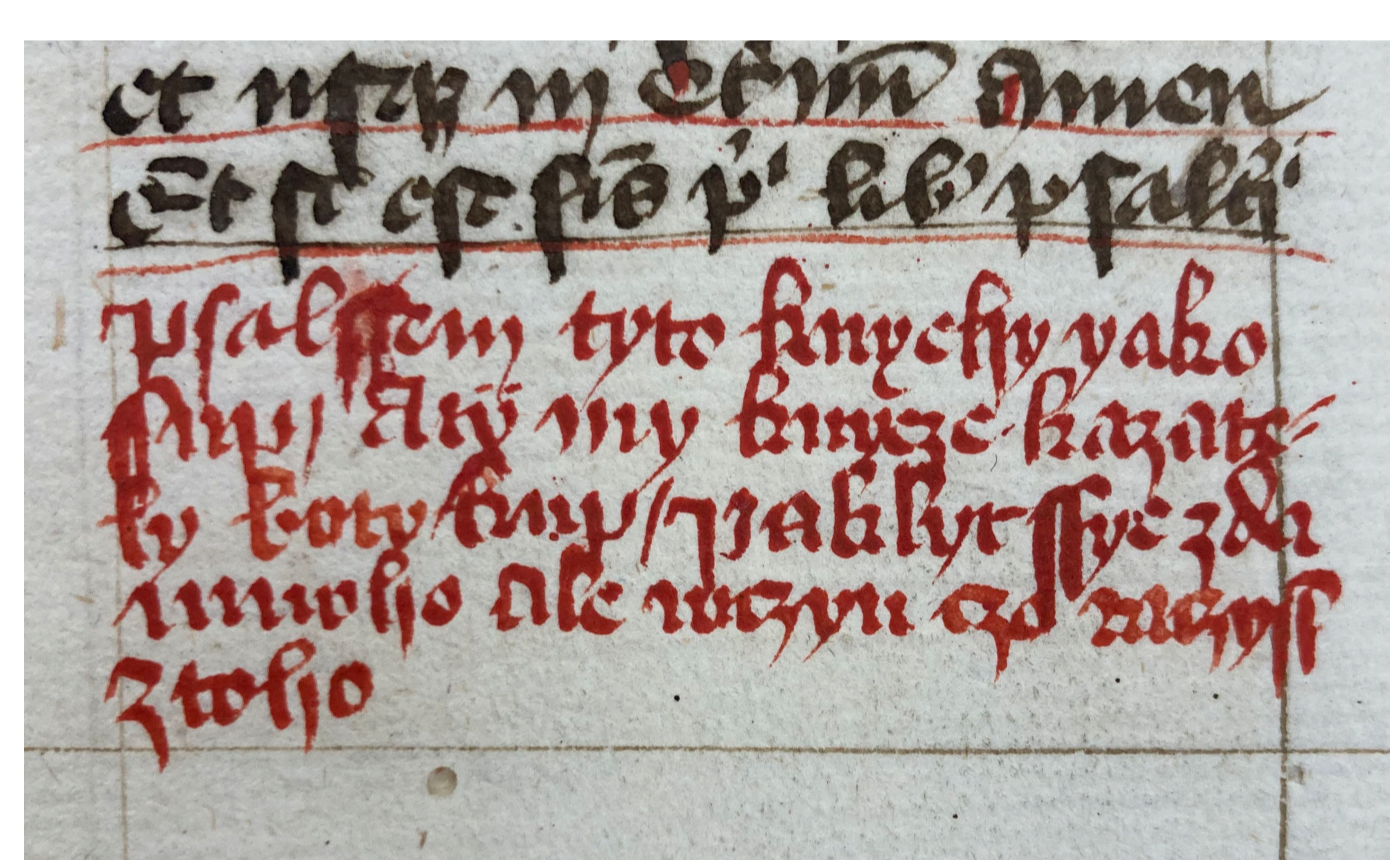
STŘEDOVĚKÁ KNIŽNÍ KULTURA NA MORAVĚ

10. JAK ČÍST HISTORII KNIHY?

Podle současné legislativy musejí knihy obsahovat povinné údaje, jako jméno autora a název díla, údaje o nakladatelství, rok vydání či označení nositele autorských práv. Středověké rukopisy tyto údaje často postrádají a zjistit tak osudy dané knihy se mnohdy může podobat detektivní práci. Je zapotřebí sledovat různé stopy, které po sobě zanechali tvůrci i majitelé kodexů a vhodně je kombinovat. Některé z nich obsahují samy knihy, další musíme hledat v jiných typech pramenů. A kde tedy můžeme tyto stopy najít?

Kolofon

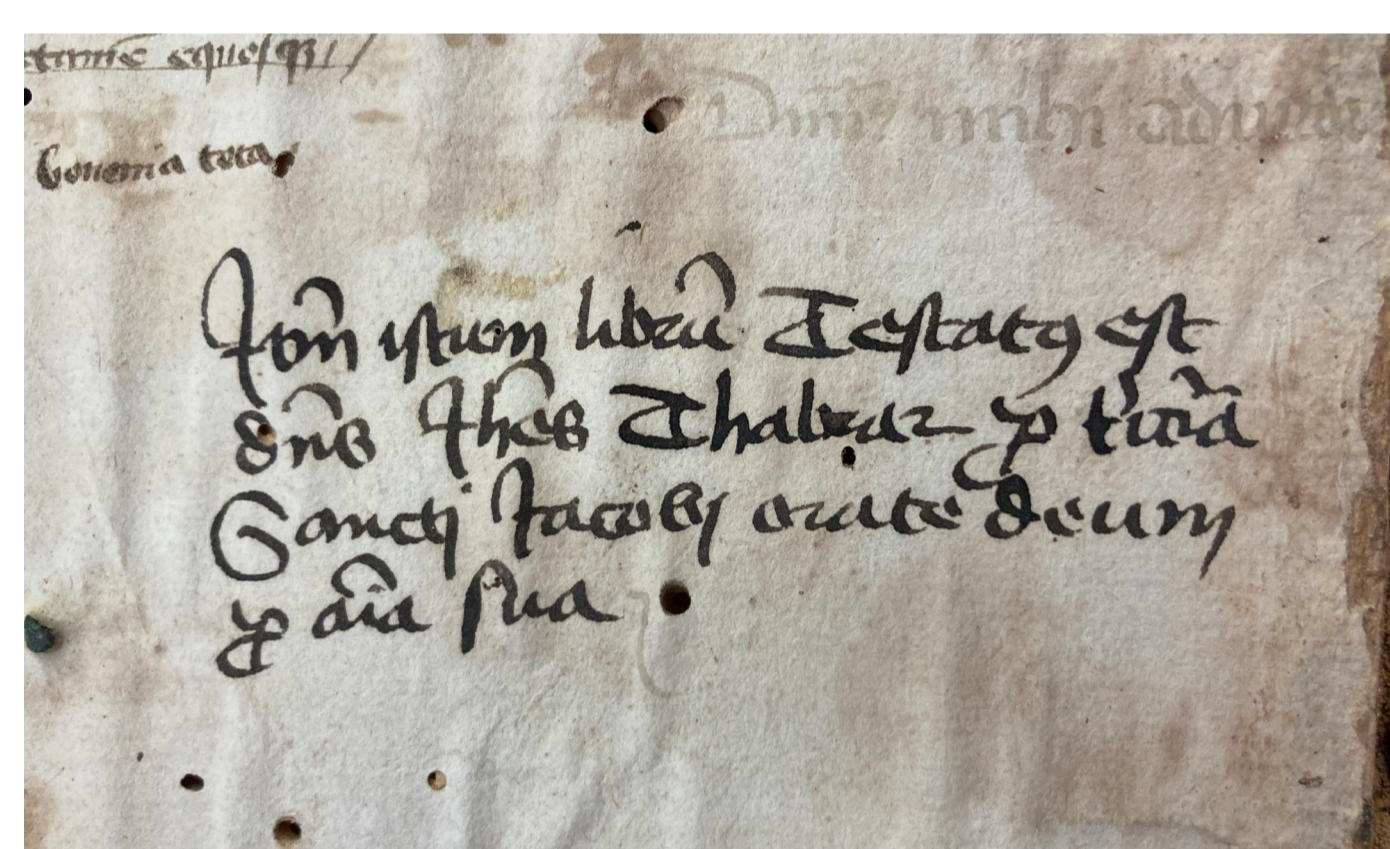
Kolofon je závěrečná písařská poznámka. V ní mohl autor zvěčnit nejen své jméno a název díla, ale i dobu či místo jeho dokončení nebo jméno osoby, pro niž knihu zhotovil (exponát **10.2A**). Kolofony mohou obsahovat i informace intimnějšího rázu, prozrazující detaily z písařova života.

Česky psaný kolofon neznámého písaře připojený na závěr opisu *Expositio super Psalterium* Mikuláše z Gorran: *Psal jsem tyto kněhy jako sup, a ty mi, kněze kazateli, boty kup. Pakliť se zdá mnoho, ale učiň, co ráčíš z toho.* Archiv města Brna, V 2 Svatojakubská knihovna, sg. 41/79, fol. 236rb.

Vlastnické a provenienční poznámky

Vlastnické poznámky jsou předchůdkyně exlibris. Bývají zapsány obvykle na předeštlí, předsádce nebo na prvních foliích knihy a obsahují údaj o vlastníkovi knihy (exponát **10.2B**). Existují ovšem i jiné typy provenienčních poznámek, které například uvádějí, kdo, kdy a proč knihu daroval či odkázal novému majiteli.

Poznámka o darování knihy: *Item istum librum tetstatus est dominus Iohannes Thabrar pro ecclesia sancti Iacobi. Orate Deum pro anima sua* (Tuto knihu odkázal pan Jan Thabrarr kostelu sv. Jakuba [v Brně]. Modlete se ze jeho duši). Archiv města Brna, V 2 Svatojakubská knihovna, sg. 98/121, přední předeštlí.

Vyobrazení majitele či objednatel rukopisu

Stopy po majitelích a objednatelích rukopisů nemusejí mít jen charakter textu. Na stránkách kodexů se můžeme setkat i s jejich vyobrazením, často zakomponovaným do iniciál či bordury (exponát **10.2C**; viz též vyobrazení na banneru **6**). Ne vždy je však identita vyobrazené osoby jednoznačná či dokonce zjistitelná.

Vyobrazení donátora rukopisu, brněnského měšťana Václava Kolara. Jeho identitu prozrazují iniciály a erb, který lze nalézt i na jeho pečeti. Archiv města Brna, V 2 Svatojakubská knihovna, sg. 1, fol. 138v a A 1/1 Sbírká listin, mandátů a listů, inv. č. 763.

V iniciále „R“ s vyobrazením Krista vstávajícího z hrobu je vyobrazen klečící klerik. Jde zřejmě o Oldřicha z Krumlova, který roku 1423 rukopis daroval kostelu sv. Jakuba v Brně. Archiv města Brna, V 2 Svatojakubská knihovna, sg. 7, fol. 92v.

Středověké soupisy knih

Nejen samotné knihy nám poskytují informace o svém životě. Mezi další prameny patří různé středověké soupisy knih, které vznikaly buď přímo jako evidence knihovny či cenností dané instituce (exponát **10.2E**), nebo byl jejich primární účel jiný. Typickým příkladem jsou odkazy knih v testamentech (exponát **10.2D**).

Předmoderní a moderní katalogy

Od 18. století můžeme sledovat první snahy o zpracování historických knihoven do podoby knihovnických katalogů (exponát **10.2F**). Ty se sice nevyrovnají moderním vědeckým katalogům (exponát **10.2G**), avšak bez průkopníků, kteří je zpracovávali, bychom dnes stěží byli tak daleko s naší znalostí knižní kultury.

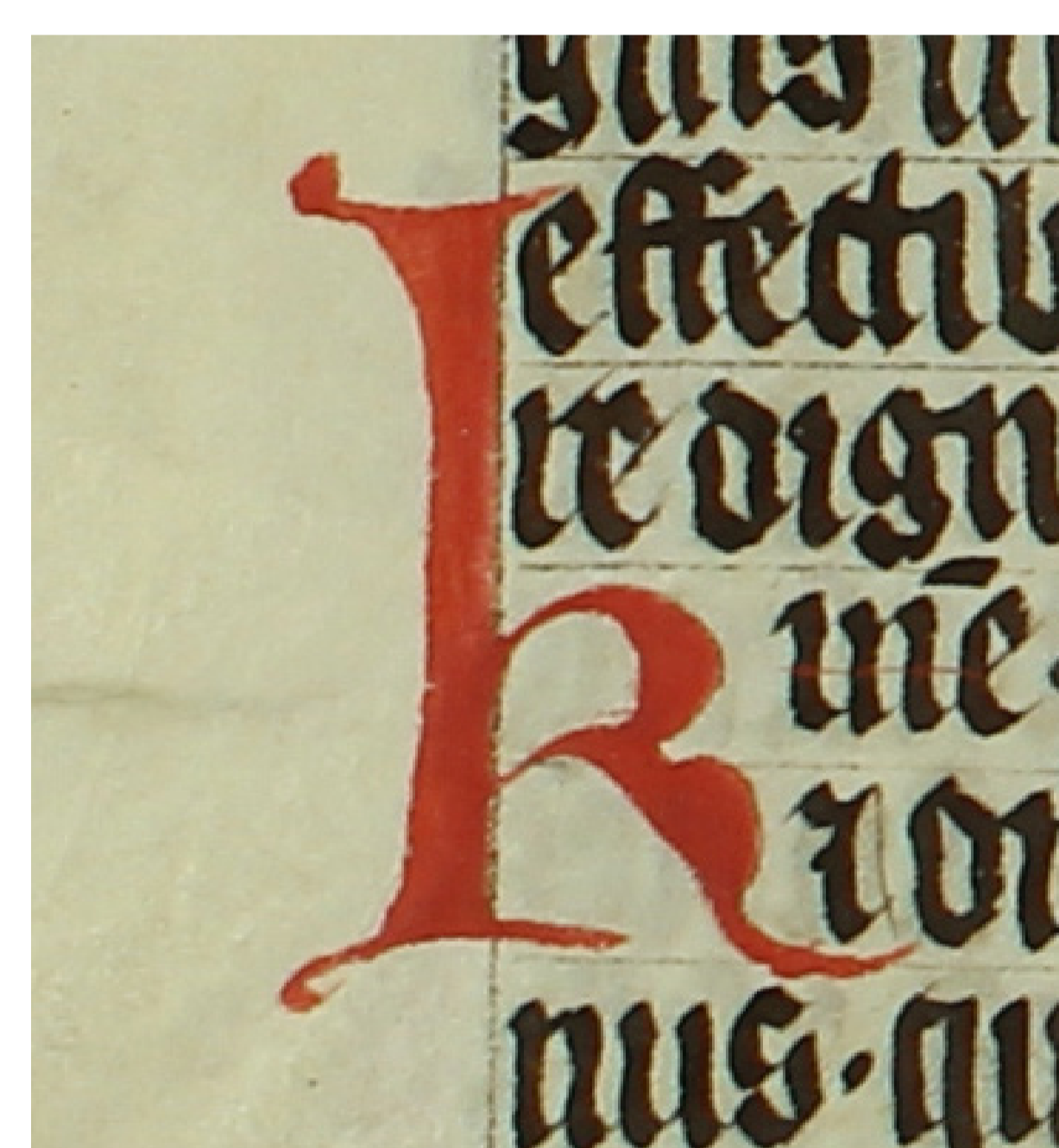
STŘEDOVĚKÁ KNIŽNÍ KULTURA NA MORAVĚ

VÝZDOBA RUKOPISŮ 14. STOLETÍ

Pro knižní výzdobu se obvykle používá termín **iluminace**. Vychází z latinského slova *illuminare*, které znamená osvětlit či osvítit. Výzdoba knih však měla nejen estetickou funkci, ale i zcela pragmatický účel. Členila totiž knihu do větších či menších částí tak, aby bylo možné se v ní lépe orientovat. I proto často sledujeme, že výzdoba knih mívá svůj program a jednotlivé prvky výzdoby mají svou hierarchii.

Iniciály

Iniciály (počáteční písmena) oddělovaly větší či menší myšlenkově uzavřené pasáže knihy. Na nejnižším stupni stojí zpravidla jednoduché a perem kreslené iniciály označované jako **lombardy** či **versálky**. Větší lombardy či jiné typy iniciál mohou být zdobeny, často tzv. **fleuronné**, čili perem kresleným lineárním ornamentem nejběžněji rostlinného charakteru. Větší plošné iniciály mohou být složeny ze dvou barev, přičemž v místě jejich styku je barva s oblibou vynechána – pak hovoříme o tzv. **intarzovních iniciálách**. Specifickým typem iniciál je tzv. **kadela**, ozdobná iniciála (zpravidla černé barvy), jejíž dřívky tvoří paralelně vedené linie. Nejvyšší status mají obvykle **iniciály malované**, zhotovené technikou malby, nikoliv kresby. Mohou obsahovat **ornamentální** motivy nebo figurální námět, který se může vztahovat k textu uvozenému iniciálou. Pak hovoříme o tzv. **historizujících iniciále**.

Iniciály (shora zleva): iniciála „M“ s plošnými dřívky zdobená fleuronné; kadela „C“; historizující malovaná iniciála „I“ s vyobrazením sv. Jana Evangelisty jako písaře zahajujícího text jeho evangelia (*In principio erat verbum*); malovaná ornamentální iniciála „N“; lombarda „K“; intarzovaná iniciála „U“ zdobená , stejně jako iniciál „M“ výše, bohatým fleuronné.

Drolerie v *Antifonáři Elišky Rejčky*. Moravský zemský archiv v Brně, Sběrka rukopisů bývalého Františkova muzea, sg. FM 7, fol. 22v.

Miniatury

V kodikologickém kontextu neznamena miniatura malý obraz. Pojmenování se odvozuje od slova *minium*, což je původně latinské označení pro minerál k výrobě červeného inkoustu. Ve starších dobách byla totiž výzdoba, a to i plošná, tvořena právě červeným inkoustem. Miniatura tedy označuje celoplošnou výzdobu rukopisu a mívá zpravidla v hierarchii knižní výzdoby nejvyšší status.

Bordury a droalerie

Bordura je výzdoba okrajů stránek obklopující text. Často je tvořena rostlinným ornamentem, mohou do ní však být včleněny i jiné, např. historizující prvky. Specifickým případem takovýchto doplňků jsou pak droalerie, což byly žertovné, satirické, bizarní, někdy dokonce i vulgární figurální kompozice.

STŘEDOVĚKÁ KNIŽNÍ KULTURA NA MORAVĚ

ANATOMIE KNIHY

Dřevořez znázorňující knihvazačskou dílnu. V pozadí sedí knihvazač u stávku a na vazy našívá k sobě jednotlivé složky. Hartmann Schopper, *Panoplia omnium illiberalium mechanicarum...*, Frankfurt am Main: Sigmund Feierabend, 1568. British Museum, Nr. 1904,0206.103.22

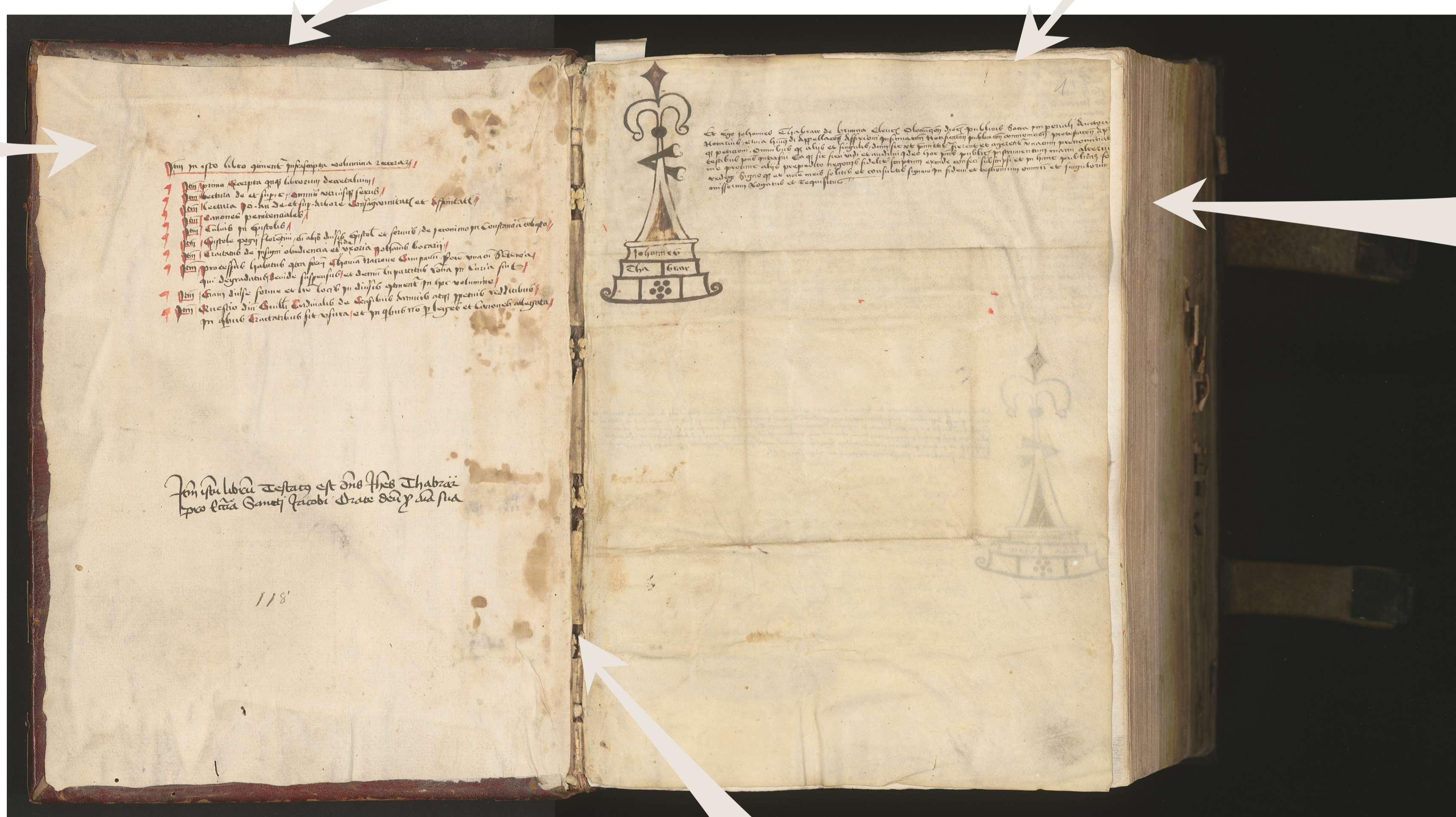
Kniha se zpravidla skládá ze dvou částí: z knižního bloku a vazby. **Knižní blok rukopisných knih** je tvořen **složkami**, tedy nejčastěji třemi až šesti složenými pergamenovými či papírovými listy vloženými do sebe. Poté, co takto připravené složky popsal písař, byly knihvazačem sešity k sobě pomocí vazů na knihvazačském stávku. **Knižní blok tisků** vznikal obdobně, složky však byly vytvořeny přeložením potištěných tiskových archů.

Po sešití knižního bloku již mohla být kniha opatřena **vazbou**. Ta byla ve středověku nejčastěji dvojího typu: **měkká**, tvořená obvykle hrubě opracovaným pergamenem, a **dřevěné desky potažené usní**. Podoba vazby závisela na mnoha faktorech: na požadavcích budoucích majitelů, na schopnostech a možnostech knihvazačů i na dobové estetice. Nezanedbatelným faktorem byl též obsah knihy. Zatímco užitkové rukopisy měly vazby obvykle jednoduché, bohatě iluminované kodexy se mohly chlubit pevnými vazbami, nežřídká zdobenými, a doplněnými i o ochranné kovové prvky (nárožnice, pukly, spony).

Dřevěné desky potažené z vnější strany usní.

Předsádka (přední) sloužila jako ochrana knižního bloku a zamezovala zašpinění a poškození začátku, respektive konce knižního bloku. Často je jako předsádka použita pergamenová makulatura z nepotřebných rukopisů, méně obvyklé je použití úřední písemnosti (zde instrument notáře Jana Thabrarra, jenž byl ovšem sám písařem a majitelem rukopisu).

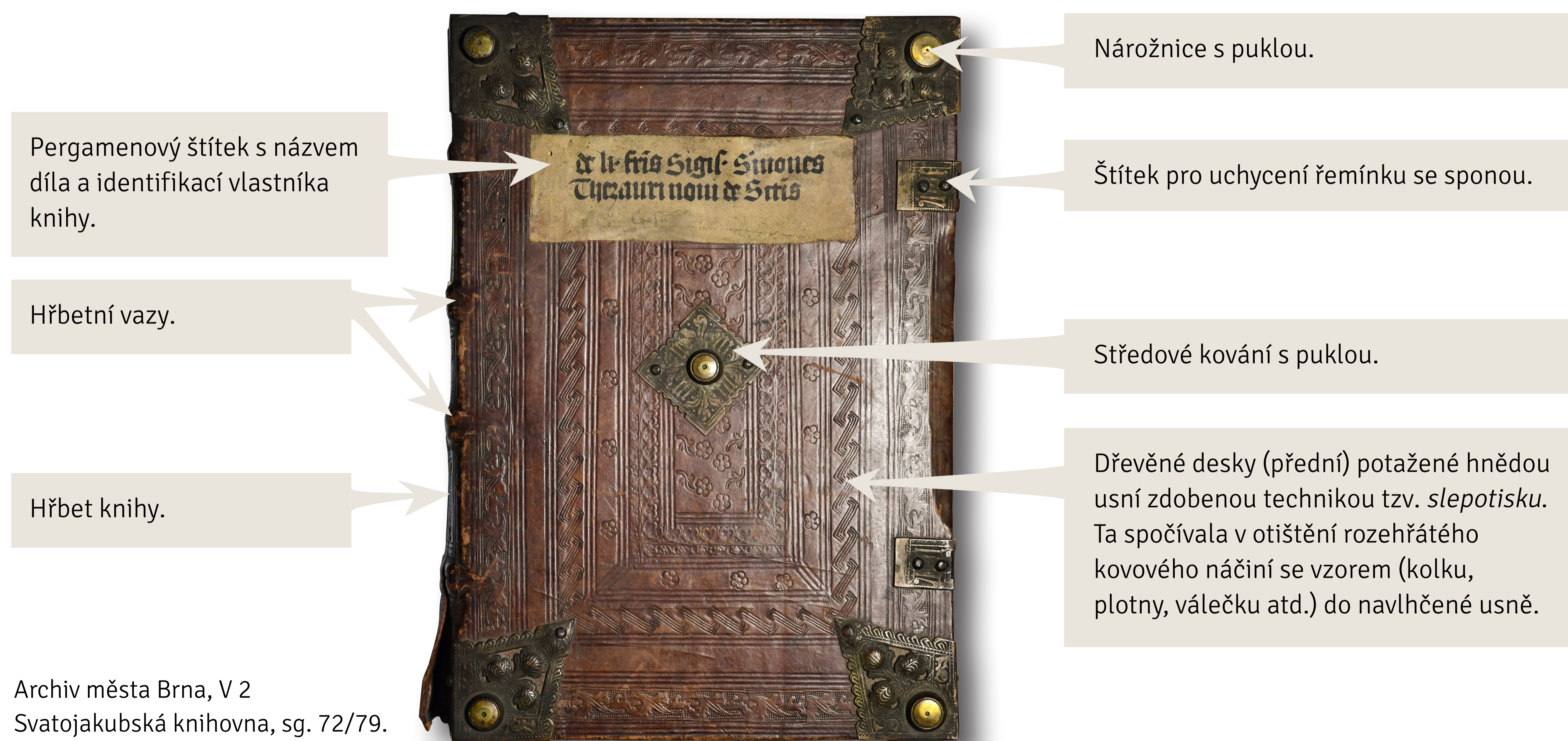
Přideštití (přední) s papírovým výlepem. Ten chrání a současně zakrývá vazebné prvky, totiž žlábků v deskách, v nichž jsou upevněny vazy. Výlep přideštití může být tvořen makulaturou, často na něm nalezneme různé poznámky (zde obsah knihy vyhotovený Janem Thabrarem, majitelem rukopisu, jehož část sám sepsal [nahore]). Po jeho smrti byla připsaná poznámka o darování kodexu [dole, viz banner 10]).

Mezi deskami a knižním blokem lze vidět čtyři hřbetní **vazy** tvořené dvojicí konopných provázků. Na tyto vazy jsou našity jednotlivé složky a současně jsou s jejich pomocí k takto vzniklému knižnímu bloku připevněny dřevěné desky.

Ořízka knižního bloku tvořeného papírovými složkami z pěti, respektive šesti dvoulistů (tzv. *kvinterny* a *sexterny*) o celkovém počtu 316 folií. K orientaci v knize jsou jednotlivé její části odděleny záložkami (tzv. *tenáčky*).

Archiv města Brna, V 2 Svatojanská knihovna, sg. 118.

Pergamenový štítek s názvem díla a identifikací vlastníka knihy.

Hřbetní vazy.

Hřbet knihy.

Nárožnice s puklou.

Štítek pro uchycení řemínku se sponou.

Středové kování s puklou.

Dřevěné desky (přední) potažené hnědou usní zdobenou technikou tzv. *slepotisku*. Ta spočívala v otištění rozehřátého kovového náčiní se vzorem (kolku, plotny, válečku atd.) do navlhčené usně.

Archiv města Brna, V 2 Svatojanská knihovna, sg. 72/79.

STŘEDOVĚKÁ KNIŽNÍ KULTURA NA MORAVĚ

LITURGICKÉ KNIHY

Iniciála „C“ v jednom z rukopisů darovaných Eliškou Rejčkou klášteru cisterciáček na Starém Brně, v níž je vyobrazen sbor kleriků zpívajících z antifonáře. Österreichische Nationalbibliothek Wien, Cod. 1813, fol. 102r.

Liturgické knihy jsou souborem knih upravujících charakter a průběh bohoslužeb. Ta má v katolické církvi dvě hlavní podoby: mešní officium (mše svatá, missa) a denní modlitba církve (liturgie hodin, horae canonicae). V závislosti na formě liturgie, době, místě i dalších faktorech se používaly různé typy liturgických knih.

Misál (exponát **5.1, 6.2, 6.3, 6.4B, 10.2C**): hlavní liturgická kniha používaná pro **mešní officium**. Obsahuje všechny potřebné texty pro celý liturgický rok. Vznikl spojením dříve samostatných mešních knih:

Graduál (exponát **10.1E**): kniha s mešními zpěvy, zpravidla se jedná o notované rukopisy nebo tisky.

Lekcionář (exponát **2.1, 3.2**): liturgická kniha obsahující úseky z bible čtené během bohoslužeb (tzv. *perikopy*).

Žaltář: kniha obsahující texty žalmů, nejčastěji uspořádané podle běhu liturgického roku (exponát **9.2**).

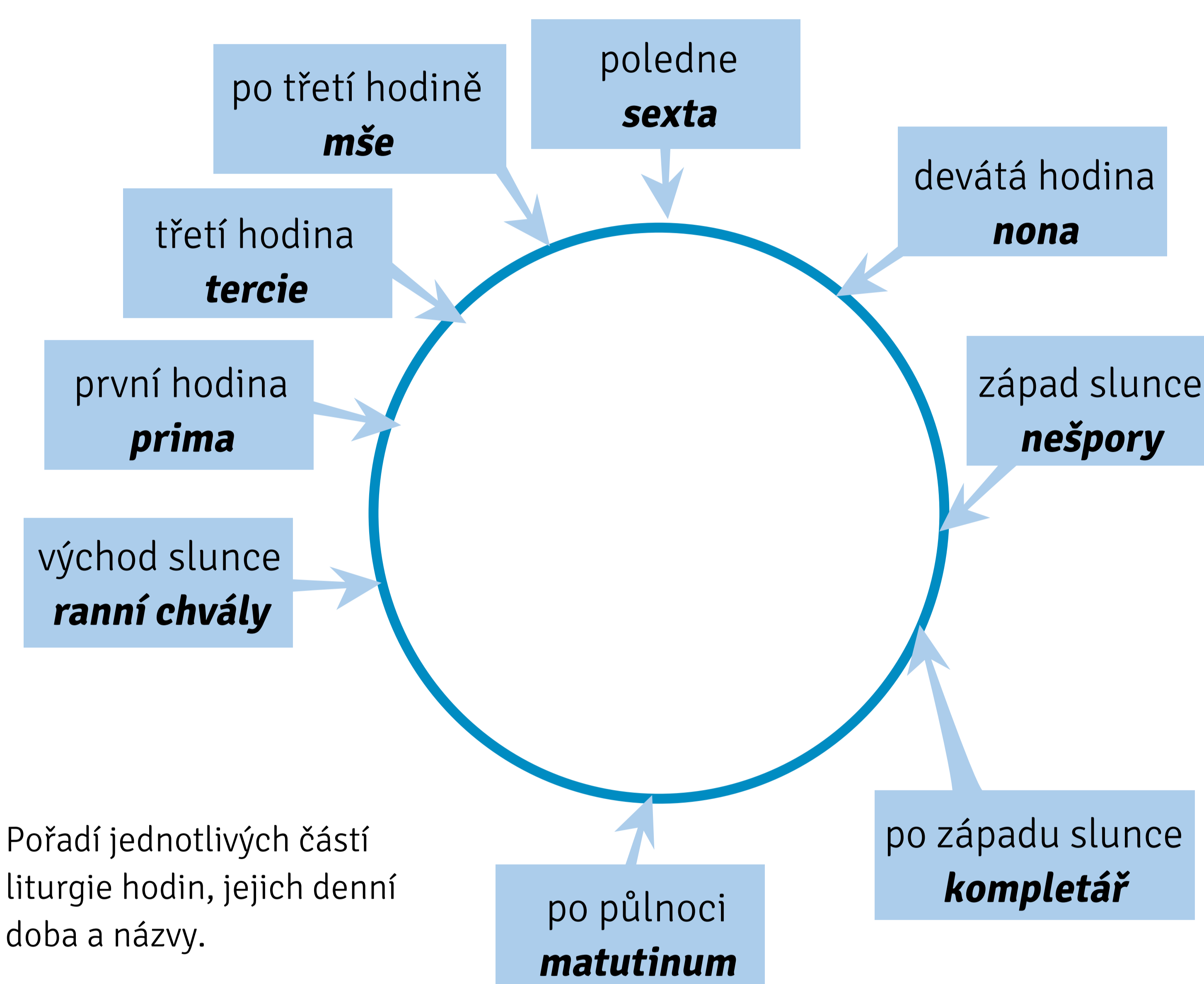
Mezi další (zde nevystavené) knihy patřily **sakramentář** (texty pro ústřední část mše – tzv. *mešní kánon* a další modlitby pro kněze sloužící mši), **evangeliář** (plná znění všech čtyř evangelií) a další.

Breviář (exponát **5.2**): kniha pro **liturgii** hodin. Obsahuje modlitby a jiné texty a zpěvy, které se modlí kněží, řeholníci i řeholnice, případně i laici v průběhu celého dne (pro laiky se pak tato kniha obvykle nazývá **hodinky**, latinsky *horae*). Protože modlitby probíhají několikrát denně, je denní officium podstatně delší a složitější než mešní obřad. Základem liturgie hodin je recitace či zpěv žalmů a hymnů, čtení biblických i nebiblických textů a vlastní modlitby.

Antifonář (exponát **6.1**): podobně jako graduál pro mešní officium obsahuje antifonář notované zpěvy potřebné pro liturgii hodin.

Mezi další liturgické knihy a pomůcky patřily:

Kalendář (exponát **4.4**): tabelární přehled jednotlivých svátků církevního roku chronologicky uspořádaný podle měsíců, týdnů a dnů. Bývá připojován před některé liturgické knihy (např. misál, breviář či žaltář).

Pořadí jednotlivých částí liturgie hodin, jejich denní doba a názvy.

Martyrologium (exponát **3.1**): příručka se soupisem mučedníků (a dalších světců) s jejich krátkými životy a skutky, sestaveným podle liturgického roku.

Homiliář (exponát **4.3**): sbírka kázání (*homilií*) původně církevních Otců (a poté i dalších církevních autorit) komentujících biblické texty.

Rituál / Agenda (exponát **9.1**): liturgická příručka, která obsahuje předepsané formuláře pro kněží ke sloužení základních svátostí a dalších liturgických úkonů.

Zlaté číslo (1. sloupec). Číslo od 1 do 19, na jehož základě se určovalo datum velikonočního úplňku. Sloužilo, spolu s nedělním písmenem, k výpočtu data Velikonoc.

Označení měsíce. Začíná zkratkou pro *Kalendae* (tj. kalendy, v římském kalendáři označení pro první den v měsíci) a názvem měsíce (zde *lanuarius* – leden). Mohou být doplněny další údaje, např. o počtu dnů kalendářním a lunárním měsíci

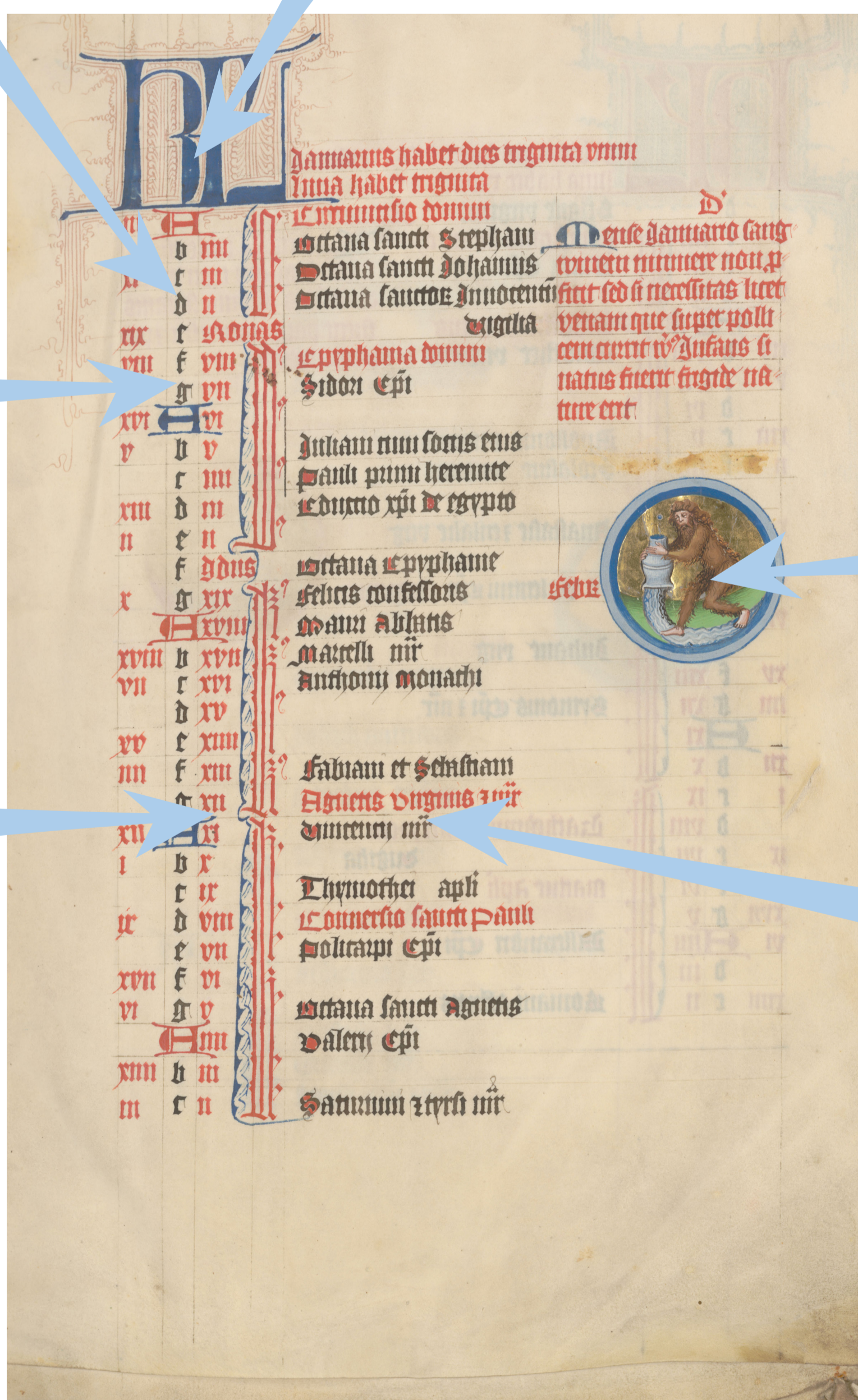
Nedělní písmeno (2. sloupec). Písmena A až G se označí jednotlivé dny v roce tak, že se k 1. lednu přiřadí A, ke 2. lednu B apod. Písmeno, jenž připadne na první neděli v daném roce, se nazývá nedělním písmenem. Slouží k výpočtu data Velikonoc.

Denní datum podle římského kalendáře (3. sloupec). Z římského kalendáře vychází jeden z nejrozšířenějších způsobů uvádění denního data ve středověku.

Medailon se znamením zvěrokruhu – **Vodnář**. Nebývá ovšem běžné, že jsou kalendáře opatřeny iluminátorskou výzdobou. Nad medailonem jsou připsány rady, které se týkají pouštění žilou, a verše o vlastnostech osob narozených v tomto znamení.

Svátky na příslušný den (4. sloupec). K nim mohou být připsány další údaje, např. úmrtí členů řeholních společenství nebo jejich zakladatelů, za něž se sloužila *anniversaria* (zádušní mše)

Archiv města Brna, V 2 Svatojakubská knihovna, sg. 7, fol. 2r.

STŘEDOVĚKÁ KNIŽNÍ KULTURA NA MORAVĚ